

Каранёвая літара *i* ў словах з прыстаўкай на галосны служыць для абазначэння на пісьме двух гукаў — [й] і [i]. Вымаўляем: *за[й]кацца, за[й]скрыцца, аб[й]нець*. Пішам: *заікацца, заіскрыцца, аб'інець*.

У словах з прыстаўкай на зычны каранёвая літара *i* выкарыстоўваецца для абазначэння гука [ы]. Вымаўляем: *між[ы]нстытуцкі, звыш[ы]дэйны, контр[ы]гра*. Пішам: *міжінстытуцкі, звышідэйны, контрiгра*.

110. Запішыце словы, устаўляючы прапушчаныя літары.

Спад..лба, за..канне, раз..граць, супер..нтэлект, пера..сці, пра..нфармаваць, па..менна, між..нстытуцкі, за..нтрыгаваць, контр..дэя, ад..маць, пра..люстраваць, пры..сці.

З двума словамі (на выбар) складзіце словазлучэнні.

111. Выканайце тэставую работу па тэме «Правапіс *i, й, ы* пасля прыставак».

§ 18. Утварэнне слоў. Утваральная аснова (азнаямленне)

112. Прачытайце верш. Каму ён адрасаваны?

Ці бачылі вы?

Ці бачылі вы,
пэўна, бачылі вы
прасторны^с ды ціхі
праспект Баравы?
Не бачылі, кажаце,
нават не чулі?
А плошчу Бярозак
хоць не прамінулі?
Пра плошчу Бярозак
не чулі таксама?^{сн}

А там жа такая
высокая брама*!
Не бачылі нават
прыпынку Грыбнога...
Тады зразумела:
вы страцілі многа.
Мы ў лес у нядзелю^ф
хадзілі ўсім класам.
Шкада мне, што вас
не было з намі разам.

В. Жуковіч.

Параўнайце пары слоў: бор□ — баравы, бяроз□ — бярозка, грыб□ — грыбны. Чым яны адрозніваюцца?

- Раствлумачце напісанне слоў з вялікай літары.

Словаўтварэнне — гэта працэс утварэння новых слоў.

Словы, якія ўтварыліся ад іншых, называюцца **вытворнымі**. Значэнне вытворных слоў можна растлумачыць шляхам падбору аднакаранёвых: *баравы* — той, які адносіцца да *бору*, *бярозка* — малая *бяроза*, *грыбны* — той, дзе многа *грыбоў*. Вытворныя словы, акрамя караня, у аснове маюць іншыя марфемы: баравы, бярозка, грыбны.

113. Прачытайце скорогаворку.

Спеюць суніцы раней за чарніцы, а самі чарніцы — раней за брусніцы (А. Клышка).

Вызначце, якое з выдзеленых слоў з’яўляецца вытворным. Абгрунтуйце сваю думку. Запішыце выдзеленыя словы. Абзначце асновы і марфемы.

Звярніце ўвагу!

Усе вытворныя словы маюць утваральную аснову.

Утваральная аснова — гэта слова (шумець → зашумець) ці аснова (чорн(ы) → чарніцы), што паслужылі для ўтварэння слова.

Каб вызначыць утваральную аснову, трэба вытворнае слова і слова, ад якога яно ўтварылася, запісаць у пачатковай форме: чарніцы ← чорн(ы), прамінуць ← мінуць. Утваральную аснову шукаюць не ў самім вытворным слове, а ў тым, ад якога яно ўтварылася: маліннік ← малін(ы), бярозка ← бяроз(а).

Утваральная аснова графічна абазначаецца прамой лініяй.

незлічоны

114. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак у адпаведнасці з тэмай.

Даўным-даўно людзі даведаліся пра дзівосныя скарбы лесаві-ка^с і вырашылі імі завалодаць. У пошуках незлічоных багаццяў

яны перакапалі ўсе лясы і пушчы. Не стала куды прытуліцца беднаму лесавіку. Пашкадаваў яго кусцік чарнічніку.

Ён ..хаваў л..снога ўладара і яго скарбы пад сваімі галінкамі. З таго часу лесавік апякуе чарніцы ра..сяляе іх па л..сах.

Чарніцы вартыя такой пашаны.^{сн} Яны смачныя і карысныя для здароўя^ф (Паводле У. Ягоўдзіка).

смáчны [шн]

Выпішыце з тэксту слова, аднакаранёвае да слова *чарніцы*. Графічна абазначце аснову слова і вызначце ўтваральную аснову.

Спішыце другі абзац, устаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку.

Разгледзьце ілюстрацыю А. Жыжыцы. Як выглядае лесавік? Што вы пра яго ведаеце? Перакажыце легенду, выкарыстоўваючы апорныя словы.

Звярніце ўвагу!

Пры вызначэнні ўтваральнай асновы трэба шукаць не любое аднакаранёвае слова, а найбольш «роднае», найбольш блізкае па значэнні да вытворнага. Назоўнік *чарнічнік* мае значэнне ‘кусцікі, на якіх растуць *чарніцы*’, а значэнне назоўніка *чарніцы* тлумачыцца праз прыметнік *чорны* — ‘чорныя ягады’. Утваральную аснову для назоўніка *чарнічнік* шукаем у слове *чарніц(ы)*, а для назоўніка *чарніцы* — у слове *чорн(ы)*. Памятаем, што пры словаўтварэнні можа адбывацца чаргаванне гукаў: *чарніцы* → *чарнічнік* ([ц] // [ч]).

115. Шляхам падбору роднасных слоў раскажыце пра асаблівасці прафесій. Письмова дакажыце, што назоўнікі ўтвораны ад слоў у дужках.

У з о р: *наладзі(ць)* + *чык* → *наладчык*.

Даглядчык (даглядаць), **перакладчык^ф** (перакладаць), перапісчык (перапісваць), разносчык (разносіць), **рэзчык^ф** (рэзаць).

Прывядзіце ўласныя прыклады назваў асоб па прафесіі ці роду заняткаў. Назавіце ўтваральныя асновы для іх.

- Абгрунтуйце напісанне выдзеленых слоў.

Новыя словы ўтварыліся і працягваюць утварацца на аснове вядомых нам лексічных адзінак па пэўных правілах і мадэлях. Напрыклад, па мадэлі «назоўнік + суфікс *-чанін*» → назоўнік са значэннем ‘асоба паводле месца жыхарства’ ўтварыліся словы *мінчанін*, *гамяльчанін*, *віцябчанін*; па мадэлі «прыстаўка *за* + дзеяслоў → дзеяслоў са значэннем ‘пачаць дзеянне’» ўтварыліся словы *засмяяцца*, *закрычаць*, *закаркаць*.

116. Уявіце, што вы з матуляй печаце пірог. Як будзе называцца начынка для яго, зробленая з мёду, малін, суніц, яблыкаў, арэхаў, сліў?

Запішыце ўтвораныя словы. Па якіх мадэлях яны ўтварыліся? Вызначце ўтваральныя асновы.

Якія змены адбыліся ў асновах пры далучэнні да іх суфіксаў?

Запрасіце на пачастунак сваіх сяброў. Якія словы ветлівасці вы выкарыстаеце?

Звярніце ўвагу!

Аднакаранёвыя словы могуць быць запісаны ў выглядзе словаўтваральнага ланцужка: *чорн(ы)* → *чарніц(ы)* → *чарнічн(ы)*. Словы *чарніцы* і *чарнічны* маюць розныя ўтваральныя асновы.

117. Пабудуйце словаўтваральныя ланцужкі. Для кожнага вытворнага слова вызначце ўтваральную аснову.

1. Вадзяны, вада, вадзяністы. 2. Чырванець, чырвоны, пачырванець. 3. Жарт, жартаваць, жартаўнік. 4. Дзед^Ф, прапрадзед, прадзед. 5. Саломіна, саломінка, салома. 6. Сакавіты, сок, сакавітасць. 6. Біятланіст, біятлон, біятланістка. 7. Пабяліць, бяліць, белы.

● Раствлумачце значэнні слоў *вадзяны* і *вадзяністы* праз падбор аднакаранёвых. Складзіце з імі сказы.

118. Выканайце інтэрактыўнае заданне «Словаўтваральны ланцужок».

§ 19. Спосабы ўтварэння слоў: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны

119. Пры дапамозе прыставак утварыце аднакаранёвыя словы ад прапанаваных. Пary слоў запішыце. Падкрэсліце ўтваральныя асновы.

пад-
пункт → па.. + пункт
раздзел → ...

без-/бяс-
націскны → бе.. + націскны
пісьменны → ...

су-
а..несці → су + а..несці
існаваць → ...

перад-
гісторыя → пера.. + гісторыя
умова — → ...

не-/ня-
натуральны → н.. + натуральны
шчыры → ...

уз-/ус-
кінуць → у.. + кінуць
ляцець → ...

Якія часціны мовы вы запісалі? Якое значэнне надае прыстаўка словам? Растлумачце напісанне прыставак.

Словы ў мове ўтвараюцца пры дапамозе розных спосабаў. Спосаб утварэння слоў пры дапамозе прыставак называецца **прыставачным**. Пры словаўтварэнні прыстаўкі далучаюцца да ўсяго слова: пры + горад → прыгорад, да + ваенны → даваенны, ад + спяваць → адспяваць. Усе словы з'яўляюцца ўтваральнай асновай.

120. Прачытайце. Запішыце прыказкі, утварыўшы ад слоў у дужках дзеясловы з прыстаўкамі **пра-**, **с-**, **вы-**, **па-**. Пад якой тэмай можна аб'яднаць прыказкі?

1. Без навукі і лапця не (*плесці*). 2. Што (*вучыць*) у маладосці, таго не забудзеш у старасці. 3. З разумным (*гаварыць*) — набрацца розуму. 4. Чужым розумам не (*жыць*).

Якое значэнне надаюць прыстаўкі словам?

- У якіх формах ужыты дзеясловы ў сказах?

121. Разгледзьце малюнкi. Якія віды спорту на іх адлюстраваны? Якія беларускія спартсмены вядомыя ва ўсім свеце?

Запішыце парамі назвы відаў спорту і назвы спартсменаў, утвораныя ад назваў гэтых відаў спорту. Вызначце, якая частка слова ўдзельнічае ва ўтварэнні слоў.

Утварэнне слоў розных часцін мовы пры дапамозе суфікса называецца **суфіксальным** спосабам утварэння. Суфікс далучаецца да асновы слова: *ліст*(□) + *ок* → *лісто^к*, *восень*(□) + *ск* → *восеньскі*, *бел(ы)* + *е* → *балець*. Пры далучэнні суфікса да ўтваральнай асновы ў ёй могуць адбывацца змены: *зямл(я)* + *к* → *зямелька*.

122. Прачытайце тэкст. Чаму ён так называецца?

Халаднік

Халаднік — нацыянальная **беларуская** страва. Назва паходзіць ад слова *халодны*. Халаднік — гэта халодны суп. Звычайна яго гатуюць ^Ф не ў холад, а летам, калі вельмі гарача і хочацца піць. Халаднік мае прыемны **кіславаты** смак. Гэту страву проста **прыгатаваць**, таму яна распаўсюджана на ўсёй тэрыторыі Беларусі (*Паводле інтэрнэт-рэсурсаў*).

Выпішыце аднакаранёвыя словы да слова *халаднік*, размясціўшы іх у парадку ўтварэння. Назавіце ўтваральныя асновы для кожнага слова.

Вызначце, ад якіх утваральных асноў і пры дапамозе якіх марфем утварыліся выдзеленыя словы.

Карыстаючыся рознымі крыніцамі, раскажыце, як прыгатаваць халаднік.

123. Запішыце прыметнікі, утвораныя ад прапанаваных слоў па мадэлі $\overline{\text{без-}} / \overline{\text{бяз-}} / \overline{\text{бес-}} / \overline{\text{бяс-}} + \text{ } + \text{ } + \hat{\text{н}}$. Абгрунтуйце напісанне прыставак.

Шкода, душа, хлеб, дом, імя, шэрсць, цана, пілот.

Якія словы можна выкарыстаць для характарыстыкі чалавека?

Прыставачна-суфіксальны спосаб утварэння — гэта адначасовае далучэнне да ўтваральнай асновы суфікса і прыстаўкі: $\overline{\text{лес}}(\square) \rightarrow \overline{\text{уз}} + \overline{\text{лес}} + \hat{\text{ак}} \rightarrow \overline{\text{узлесак}}$, $\overline{\text{край}}(\square) \rightarrow \overline{\text{бяс}} + \overline{\text{край}} + \hat{\text{н}} \rightarrow \overline{\text{бяскрайні}}$, $\overline{\text{бел}}(\text{ы}) \rightarrow \overline{\text{па}} + \overline{\text{бял}} + \hat{\text{і}} \rightarrow \overline{\text{пабяліць}}$. Прыстаўка і суфікс далучаюцца да ўтваральнай асновы.

З а ў в а г а! Не могуць адначасова далучацца да ўтваральнай асновы дзве прыстаўкі ці два суфіксы.

124. Вызначце «трэцяе лішняе» ў радах слоў. Абгрунтуйце свой выбар.

1. **Навушнік**, наморднік, начальнік.
2. Прылесак, прыгажосць, **прыгорак**.
3. Падаконнік, падзяка, падбародак.

Растлумачце значэнне выдзеленых слоў праз падбор аднакаранёвых. Пакажыце, як яны ўтварыліся.

125. Прачытайце тэкст, замяняючы словы ў дужках аднакаранёвымі дзеясловамі, утворанымі прыставачна-суфіксальным спосабам. Вызначце стыль і тып тэксту.

У з о р: $\overline{\text{нов}}(\text{ы}) \rightarrow \overline{\text{абнавіць}}$.

Прыказка, як узор на кашулі-вышыванцы, (*жывы*), (*багаты*) выказванне. Яна часта (*дакладны*) з'яву, падзею.^{сн} Аздобленая* прыказкай думка закранае розум, (*поўны*) сэрца. Менавіта агульначалавечае ў прыказках розных народаў (*блізкі*) людзей, вядзе да дружбы (*Паводле У. Калесніка*).

Чаму аўтар параўноўвае прыказку з узорам на кашулі-вышыванцы?

Запішыце тэкст, раскрываючы дужкі. Растлумачце напісанне канчаткаў дзеясловаў. Вызначце ў іх прыстаўкі і суфіксы.